

УДК 94 (477) 1914-1917

В. О. Крот

МЕМУАРИ ЄВГЕНА ЧИКАЛЕНКА ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЧАСІВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті проаналізовано щоденники, спогади та листування Є.Чикаленка з громадськими діячами протягом 1914–1917 років. Особливу увагу приділено становищу українського селянства за часів Першої світової війни. Автор неодноразово наголошував на погіршенні економічної ситуації на селі, відзначав зміну настроїв серед землеробів, їхню апатію до господарювання. Є.Чикаленко вказував, що війна принесла в село дезорганізацію і анархію, падіння моралі, саме це стало однією з причин подальших кривавих революційних подій.

Ключові слова: війна, селяни, солдати, дезертири, мемуари.

В останні роки помітно зріс інтерес до мемуарної спадщини багатьох українських політичних і громадських діячів початку ХХ століття. І це не випадково, адже даний вид джерел дає можливість проникнутися ментальністю тієї складної доби, ознайомитися з моральними цінностями конкретного покоління, заглибитися у його психологічні і світоглядні засади.

До українців воєнного і революційного покоління належав і Євген Чикаленко. Його громадська діяльність справила значний вплив на тогочасне українське суспільство. Він залишився в пам'яті свого покоління як меценат національної культури, що брав участь у фінансуванні видання часопису "Киевская Старина", в 1906 році став засновником першої щоденної української газети в Російській імперії "Рада". Талановитий підприємець, він популяризував серед селян прогресивні методи господарювання, друкуючи для них брошури з серії "Розмови про сільське хазяйство".

Крім всіх своїх заслуг на громадській ниві, Є. Чикаленко залишив по собі величезну творчу спадщину у вигляді публіцистичних праць, мемуарів, щоденників та листування з українськими письменниками, політиками. Значна частина з них вже опублікована, але ще чимало залишається в українських та закордонних архівах. Названі джерела становлять величезну цінність для вітчизняної історії, бо Є. Чикаленко був не тільки свідком подій, але й часто брав у них безпосередню участь. Він тісно спілкувався з багатьма політичними і громадськими діячами, зокрема М. Грушевським, В. Винниченком, С. Петлюрою та ін.

На сьогоднішній день творчу спадщину мецената досліджують чимало істориків. Серед них варто назвати Інну Старовойтенко, яка опублікувала цікаву монографію "Євген Чикаленко: людина на тлі епохи" [4]. В додатках авторка помістила листування громадського діяча зі своїми соратниками. Трохи раніше І. Старовойтенко разом Н. Миронець та О. Степченко впорядкували епістолярій Є. Чикаленка та П. Стебницького [5]. Варто зазначити, що Н. Миронець та І. Старовойтенко віднайшли і опублікували листування Є. Чикаленка з іншими діячами, зокрема з В. Винниченком та С. Єфремовим [2; 3]. В своїх листах меценат ділився враженнями від пережитих подій, згадував минуле.

Заслугує на увагу рецензія Галини Басари-Тилишак на щоденник Є. Чикаленка 1919–1920 років, який впорядкували Владислав Верстюк та Марко Антонович. В ньому авторка подала власну оцінку творчості цього громадського діяча, зазначивши, що він володів даром блискучого мемуариста [1].

Мета даного дослідження полягає у вивченні споминів, щоденників та листів Є. Чикаленка, які стосуються подій Першої світової війни. На їхній основі ми можемо відтворити повсякденне життя як самого автора, так і людей, з якими він був пов'язаний. Громадський діяч багато уваги приділив українському селянству, його безпосередньому ставленню до подій 1914–1917 років та реакції землеробів на фронтові зведення.

На час початку Першої світової війни Є. Чикаленку було 52 роки. Він займався сільським господарством. Мав два маєтки: один з них знаходився в селі Перешори Херсонської губернії, а другий – в Кононівці, що на Полтавщині. Останній він придбав в 1900 році. Є. Чикаленко був одружений і мав п'ятеро дітей, трьох синів і дві доньки. Старший син Левко через поранення, яке він отримав під час революційних заворушень 1905–1907 років, був непридатний до військової служби. В той же час середній син Петро брав безпосередню участь у Першій світовій війні. Переживання за його долю та оповіді про війну знайшли відображення в листах і мемуарах його батька.

За спогадами мецената, влітку 1914 року він відпочивав спочатку в Кисловодську, а потім – в Криму. У Феодосії його застала звістка про вбивство сербськими націоналістами в Сараєво спадкоємця австрійського престолу. Ця подія означала, що початок Першої світової війни неминучий. Є. Чикаленко спішно виїхав до Києва, а далі подався на Херсонщину в село Перешори, в якому був його маєток. В листі до свого друга П. Стебницького він писав з цього приводу: "Я тут з 20 липня; приїхав на молотьбу злиденного врожаю і тут мене застала війна. Клопоту маю вище сил, бо управляючого забрали з запасу, багатьох потрібних мені робочих теж забрали, а до того ж ще й дощі псують хліб" [5, с. 403]. Як бачимо, війна з перших днів негативно позначилась на сільському господарстві тим, що велику кількість землеробів було покликано до війська. Варто зазначити, що Є. Чикаленко, на відміну від більшості тогочасної інтелігенції, не чекав від війни нічого доброго. Його побоювання справдилися ще до початку бойових дій, царська влада розпочала репресії проти українського руху. Першою жертвою цієї політики обрусіння стала газета "Рада", яку він видавав за власні кошти. Є. Чикаленко за своїми переконаннями був "пораженцем", або навіть "германофілом". Він бажав розгрому російській армії і краху імперії Романових. На противагу йому більшість тогочасної інтелігенції, в тому числі і української, навпаки, була заражена ідеями російського патріотизму і

вітала війну. Прикладом такої лояльності може слугувати маніфест, який видав С. Петлюра на сторінках журналу "Украинская жизнь". Настрої більшості українського селянства та його ставлення до війни були менш оптимістичні, ніж в інтелігенції. І це природно, бо саме на них падав основний тягар воєнного лихоліття. У своїх листах та щоденнику громадський діяч показує, як вони змінювалися протягом війни. Якщо в перші дні війни селяни не проявляли відкритого невдоволення мобілізацією, то згодом їхні настрої стали більш песимістичними. Є. Чикаленко, описуючи їх, спочатку зазначав, що настрої землеробів був спокійний і зосереджений [7, с. 332]. Однак, трохи згодом з першими невдачами на фронті по селу пішли чутки про масову здачу в полон солдатів царської армії. Як зазначав Є. Чикаленко: "Властитель молотарки, він же машиніст, настроєний дуже патріотично, з сумом розповідав мені, що в село Антонівку прийшов поранений солдат і оповідав, що вся їхня рота передалася в полон, кажучи, що не хочуть обороняти панської землі. Другого разу, повернувшись з дому, він тривожно оповідав мені, що солдати (московки) сподіваються, що по скінченні війни цар поодбирає землі в панів і передасть солдатам" [7, с. 332]. Як бачимо, події на фронті безпосередньо впливали на селян, сіяли серед них недовіру до влади. Земельне питання залишалося серед домінуючих. Солдати не бажали помирати за багатство поміщиків.

В той же час, Є. Чикаленко постійно нарікав на гостру нестачу робочих рук і небажання селян орендувати його землю. У листі до П. Стебницького він з гіркотою зазначав: "Хазяйство взагалі в мене чортзна-яке, а під час війни, коли позабирали в мене управителя і старшого робочого, і кращих робітників, то я зостався з самою малечою. Крім того, в селі якась дезорганізація, занепад енергії, бо з кожної сім'ї позабирали найенергійніші елементи, доросла молодь сподівається, що їй її заберуть, бо чутки ходять, що забератимуть 18–20 літ на війну" [5, с. 417].

Син Є. Чикаленка Петро брав безпосередню участь в бойових діях від самого початку війни, зокрема був свідком розгрому армії генерала Самсонова. Батько дуже переймався долею своєї дитини. "Нервує мене війна, – писав він Петру Стебницькому, – власне доля мого Петруся. Він розповідає про такі страхиття про свою втечу з Прусії з армією Самсонова, що чужі люди не могли спокійно слухати. Хоч він все розповідає з гумором, але досі щонаочі кричить у сні, бо йому сниться, що німець гризе його за горло. Врятувався він, перепливши озеро, вчепившись в коня. Я переконую себе, що Петрусь немає ніякої громадської цінності, що Липинський повинен бути мені дорожчим, а тим часом, виряджаючи на війну Липинського, я плачу не за Липинським, а за Петрусем" [5, с. 418]. В наведених рядках відображені біль і переживання батьків і матерів, діти яких опинилися на фронті.

Восени 1914 року Є. Чикаленко, боячись репресій з боку влади, виїхав до Петрограду, щоб пересидіти там скрутні часи, і разом підлікуватися в приміському санаторії. Будучи людиною цікавою і спостережливою, він прислухався до розмов візників, солдат. Тобто, спостерігав за суспільними настроями різних верств. Громадський діяч полюбляв їздити у вагоні 3 класу, бо в них мандрували переважно солдати, і там він міг чути правдиві розмови про війну. Мецената зацікавила легенда полтавського козака про те, що війна розпочалася з-за того нібито, що цар хотів для свого спадкоємця створити українське королівство. При подальшому спілкуванні виявилось, що солдат почув про це у Львові, де він квартирував в одного професора [7, с. 337–338]. Видно з усього, ідея про "відділення України" подобалася цьому козаку. Цей приклад свідчить, що в солдат-українців з'являлися ознаки і національної свідомості, які проявилися найбільш яскраво в 1917 році на військових з'їздах.

Повернувшись до Перешора навесні 1915 року, Є. Чикаленко вказував на невдоволення селян царем та його політикою, які звучали вже відкрито. "Якби в нас був цар, а не шинкар, а такий хазяїн, як Вільгельм, то й інакші порядки були б! Один поранений солдат казав: "Нас називають захисниками (оборонцями); якби ми були справді захисниками, то нас би було поставлено на границі, що б ми боронили б свою державу від ворога, а нас посилають в чужу державу, то ми не захисники, а грабіжники" [7, с. 342].

Велику кількість землеробів було мобілізовано до війська в наступному 1915 році. Причому забирали на війну людей явно хворих, вказуючи з цього приводу, що йому все одно помирати, то хай загине за царя і вітчизну. Внаслідок такої політики в селах різко скоротився відсоток працездатного населення. Є. Чикаленко вказує на значне погіршення економічної ситуації в сільському господарстві в зв'язку з війною. В листі мецената до Петра Стебницького автор описує загальну ситуацію в його рідному селі на Херсонщині: "В хазяйстві теж клопіт не обберешся. Люди з половини майже не брали землі; хоч я посіяв на зиму втричі більше, як звичайно, а все-таки більше половини землі залишається не ораною, бо робочих рук нема. В селі zostалися старі та малі, а головне те, що в них немає ніякої енергії, журяться за дітьми, що на війні, бояться, що заберуть тих, що підрастають, а молодші, тобто яким нема 50 років, бояться, що діло дійде і до них, а через це все нема ніякої охоти щось робити і про щось дбати" [5, с. 428].

Отже, Перша світова війна призводила не тільки до економічного занепаду, але й змінювала суспільні настрої, вселяла населенню апатію. З іншого боку, падала громадська мораль. Крадіжки поступово ставали нормою, особливо серед молоді. "Селяни теж так розпаскудилися, що чужої власності зовсім не визнають – пасуть, де хтять, беруть, що бачать – сад мій обнесли мало не з гілками. Все це робить молодь, а старі тільки посміхаються і наче радіють, що молодь така смілива, а коли у них забирають баштани, то само собою обурюються і кажуть в розпачі, що кінець світу приходить" [5, с. 468].

З початком революції 1917 року настала деморалізація російської армії, розпочалося масове дезертирство солдат з фронту. Вчорашні селяни, які пройшли через горнило війни, принесли з собою, пише Є. Чикаленко, "новий дух, нові етичні поняття; вони одверто крали не тільки в панів та жидів, а й у своїх селян, а коли ті обережненько їм докоряли за се, то вони нахабно кричали: "Я на фронті кров проливав, а ви тут багатства збирали!". Причём без сорому лаялися по матерщині, кажучи, що тепер свобода слова" [6, с. 382].

Падіння моралі серед вчорашніх фронтовиків цих Є. Чикаленко пов'язував з їх участю у бойових діях. На його переконання, "за кілька років війни вони відвикли від мирної праці, розпаскудилися, озвіріли, убиваючи людей і грабуючи з дозволу начальства в завойованім краю, тому вони і вибирали на своїх провідників людей, що вміли добре шахраювати і здавна мали на це досвід. "Совісним людям", як казали селяни, "стало тяжко жити на селі" [6, с. 382].

Є. Чикаленко нарікав на те, що господарювати стало значно важче, ніж за попередніх років, бо кращу худобу забрано до армії. Солдати, що повтікали з фронту, працювати не хотіли. В кращому випадку вони займалися комерцією, продавали селянам чай, цукор, військове вбрання, вкрадене в армії. В гіршому випадку дезертири грабували вночі селян, а на хуторах – і вдень. З кожним місяцем ситуація на селі ставала для заможних людей загрозливішою. Друзі Є. Чикаленка радили йому виїжджати до міста. З цього приводу він писав, що "поза фронтом у запіллі наші солдати немилосердно грабують і вбивають всіх заможних людей, справа стоїть так, що незабаром фронт докотиться до нас; хоч наші селяни, казали вони, мені нічого лихого не зроблять, а фронтові солдати не помиляють; не страшно німців, бо вони не знущаються над нашою людністю, страшно своїх!" [6, с. 382].

Є. Чикаленко в своїх споминах неодноразово нарікав на те, що солдати з фронту вносили повну анархію і деморалізацію в село, "свобода слова" дійшла до того, що й жінки, не соромлячись, стали лаятися по матерщині. Навіть в церкві нападали на священика, звинувачуючи його в контрреволюції. Є. Чикаленко переповідав анекдотичний випадок, коли солдат не схотів надівати на себе вінець, кажучи, що таку корону цар надівав. На що кмітливий батюшка йому зауважив: "Чого ж ти в штанях прийшов, адже і цар штани надівав" [7, с. 385]. Узагальнюючи події, що настали по війні і революції, громадський діяч з цього приводу наводить слова старого селянина: "Бачив я на своєму віку холеру, від якої люди як мухи мерли, бачив сарану, від якої настав голод, але свободи такої ще не бачив і не чув" [6, с. 385].

Аналізуючи мемуарну та епістолярну спадщину Є. Чикаленка, необхідно зазначити, що вона є цінним джерелом не тільки з історії українського громадського руху кінця XIX – початку XX століть, але й суспільного життя нашого народу часів Першої світової війни. Меценат дуже добре знав життя і настрої селянства, тісно спілкуючись з різними його прошарками. У нього не було народницьких ілюзій щодо землеробів. Він добре знав їх прагнення, селяни хотіли землі, вірили, що рано чи пізно отримають їх задарма. Перша світова війна стала однією з причин руйнування середньовічного укладу українського села. Про це досить вдало оповідав Є. Чикаленко в своїх мемуарах та листах.

Звичайно, що спосіб життя і політичні переконання їх автора впливали на оцінку ситуації, про яку він писав, тому певний суб'єктивізм у нього має місце. Є. Чикаленко ратував за поразку Росії у війні, був германофілом, тому в його мемуарах не знайшли відображення монархічні ілюзії українського селянства, хоча вони, мабуть, мали місце. Однак, в цілому настрої землеробів, їхня позиція зображені близько до реальності. Творча спадщина Є. Чикаленка потребує подальшого вивчення. На черзі стоїть питання повного видання його праць, зокрема всіх щоденників та листів, адже на сьогодні ця робота ще далеко не завершена.

Джерела та література

1. Басара-Билішак Г. Рецензія. Євген Чикаленко. Щоденник, 1919–1920 / ред. В. Верстюк та М. Антонович. – Київ – Нью-Йорк : Видавництво імені Олени Теліги, 2005. – 640 с. // Український гуманітарний огляд. Вип. 11. – К. : Критика, 2005. – С. 205–212.
2. Євген Чикаленко, Володимир Винниченко. Листування. 1902–1929 роки / упор. та вступ. ст. Н. Миронець. – К. : Темпора. – 448 с.
3. Листи Євгена Чикаленка з еміграції до Сергія Єфремова (1923–1928). – К, 2003. – 108 с.
4. Старовойтенко І. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи : монографія / І. Старовойтенко. – К. : Темпора, 2009. – 544 с.
5. Чикаленко Є. Листування (1901–1922) / Є. Чикаленко, П. Стебницький; упор. Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко; вступна стаття Н. Миронець, І. Старовойтенко. – К. : Темпора, 2008. – 628 с.
6. Чикаленко Є. Х. Зібрання творів. В 7 т. Т. 1. Спогади. Уривки з моїх споминів за 1917. – К. : ТОВ, Рада, 2003. – 432 с. – С. 382.
7. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). У 2 т. : документально-художнє видання / Є. Чикаленко. – К. : Темпора, 2004. – Т. 1. – 428 с.

Krot V. O. Yevhen Chykalenko's memoirs as the source of the history of Ukrainian society in the World War I

The diaries, memoirs and correspondence of Yevhen Chykalenko with public figures during 1914-1917 were analysed in the article. Particular attention was paid to the conditions of the Ukrainian peasantry during the First World War. The author more than once emphasized the deteriorating of economic situation in the village, pointed out the changing spirits among farmers and their apathy to management. Yevhen Chykalenko told that the war had brought disorganization, anarchy and anomaly to the village; it was one of the reasons for further bloody revolutionary events.

Key words: war, peasants, soldiers, deserters, memoirs.

Крот В. А. Мемуары Евгения Чикаленко как источник по истории украинского общества времен Первой мировой войны.

В статье проанализированы дневники, воспоминания и переписка Е.Чикаленко с общественными деятелями в течение 1914–1917 годов. Особое внимание уделено положению украинского крестьянства во времена Первой мировой войны. Автор неоднократно отмечал ухудшение экономической ситуации на селе, указывал на изменение настроений среди земледельцев, их апатию к ведению хозяйства. Е.Чикаленко подчеркивал, что война принесла в село дезорганизацию и анархию, падение морали, именно это стало одной из причин последующих кровавых событий.

Ключевые слова: война, крестьяне, дезертиры, солдаты, мемуары